NAVIGÂND ÎN TRECUT: AJUSTĂRI DE METODĂ

Autor: Tudor Vișan-Miu | 21 februarie 2022

Trecutul[1] nu există ca atare, cum, de altfel, și timpul pe care îl măsurăm cu atâta încredere este mai degrabă o convenție[2]. Ce înseamnă, atunci, a *naviga* în trecut? Așa cum am susținut într-un eseu anterior, trecutul este studiat de istoric, cu ajutorul metodelor de care dispune, în lumina urmelor pe care actorii fostului prezent le-au lăsat în lume într-o oarecare formă inteligibilă. Iată, deci, că, pentru a îngădui trecutului să devină *navigabil*, istoricul trebuie să comande o ambarcațiune care să îi poarte pe el și pe ceilalți pasageri (eventualii cititori) într-un timp care nu ne mai este direct accesibil și pe care nu-l vom mai putea cunoaște decât aproximativ. Acest vas, însă, poate să naufragieze, iar aceasta se întâmplă când porțiunea de trecut pe care istoricul o reconstituie este redată distorsionat, încât toată călătorie se oprește într-un maelstrom. Riscul ca unele fapte să se piardă într-un vârtej poată fi evitat atunci când istoricul este atent la capcanele pe care le întâlnește, câteodată în materialul cu care lucrează („sursele”), dar adeseori chiar la nivelul instrumentului primordial de care dispune (propria lui gândire). În eseul de față vom discuta o seamă de modalități prin care aceste capcane pot fi evitate[3], iar corabia să ajungă în acel punct în care oameni de azi se pot întâlni cu oameni de altcândva.

1. Lumile trecute sunt diferite de cea prezentă

Când navigăm în trecut, primul lucru pe care suntem datori să îl conștientizăm este următorul fapt: cu cât ne îndepărtăm de prezent, devine mai probabil să găsim tot mai multe diferențe între o lume trecută și cea prezentă. Dacă ne oprim la prima informație pe care o întâlnim, *efectul de ancorare* ne va ține blocați într-o cunoaștere superficială[4]. În fapt, pe măsură ce studiem sursele, trebuie să ne ajustăm continuu imaginea asupra fostelor realități – iar, câteodată, trebuie s-o facem într-un mod radical, dacă noile descoperiri sugerează nevoia de a schimba concepții istorice predominante, care ne influențaseră și pe noi.

Chiar dacă imaginea noastră asupra trecutului se schimbă, nu trebuie să pierdem din vedere sursele, nici măcar pe cele catalogate de noi ca fiind lipsite de credibilitate. Uneori, nu vom avea la îndemână niciun indiciu cu care să probăm un anumit fapt istoric, iar aceasta se poate întâmpla și pentru istoria foarte recentă. Cercetătorul va *atenua* aceste lipsuri sugerând o explicație plauzibilă, care să țină cont de toate informațiile disponibile[5]. Orice speculație va da naștere unor controverse[6], dar la capătul dezbaterilor nu este exclus să se impună, măcar provizoriu, ca teorie istorică.

2. Fostul prezent nu este o poveste

Relatările unor fapte istorice pot fi palpitante și educative. Un cercetător responsabil va discerne însă între povestirile agreabile publicului și realitatea din spatele lor. *Coincidențele* îl vor ține în alertă: în spatele unei situații căreia entuziaștii scenariilor i-au atribuit deja o schemă explicativă a stat, poate, un accident, o întâmplare. Istoricul trebuie să verifice și, când sursele sunt insuficiente sau se contrazic, așa încât nu poate fi sigur de o anumită cauzalitate, va coinchide: „nu avem certitudinea că lucrurile s-au întâmplat astfel”.

Când un istoric se lasă sedus de o teorie, profesionistul care s-a pregătit să studieze trecutul cu acribie face loc unui detectiv entuziast pentru care povestea este mai importantă decât faptele. Între istorici, detectivii, fiind vocali, vor atrage atenția, dar profesioniștii vor găsi întotdeauna un mod de a reda trecutul într-o lumină fără stridențe. Tonul celui care nu a părăsit-o pe „muza Clio” de dragul unor „sirene” va fi întotdeauna unul echilibrat.

3. Ca să cunoaștem ceva despre oamenii dinaintea noastră, trebuie să le înțelegem gândirea

Autorii faptelor istorice, chiar în condiții create de natură, sunt oamenii. Ca să le înțelegem acțiunile, trebuie să le înțelegem gândirea. Tendința la care suntem expuși în raport cu semenii, de a le atribui concepțiile proprii, ne va deforma optica. Un istoric se va lepăda de preconcepții pentru a pătrunde mentalitățile. Curiozitatea și bunăvoința vor fi dublate de spiritul critic; cercetătorul care se va arăta *prea încrezător* în raționamentele sale poate rata întâlnirea cu oamenii din trecut.

Cercetarea este, deseori, și un exercițiu de modestie, iar în domeniul istoriei progresul ei se va bloca în punctul în care devenim siguri că știm suficient despre o personalitate istorică sau un aspect al trecutului: deseori știm foarte mult, dar prezumția că știm suficient este tranzitorie și ne ajută să sintetizăm cunoașterea acumulată, fără a exclude ca cercetări viitoare să ne completeze.

Putem cunoaște ceva despre comunități, societăți sau civilizații? Desigur: în fond, oamenii adunați într-o colectivitate împărtășesc în comun anumite lucruri. Dar cum

procedăm? Când avem în față surse care cer o analiză cantitativă, prudența ne obligă să ne ajustăm *strategia de căutare* așa încât să nu deformăm frecvența unui anumit aspect doar pentru că l-am căutat dinadins. În aceeași măsură, trebuie să fim atenți la *scară*: un anumit fenomen poate fi reprezentativ pentru o întreagă comunitate, societate sau civilizație – dar dacă extrapolăm, fără să probăm, riscăm să greșim.

4. Istoria este creația istoricilor

Istoria pe care o citim a fost scrisă de cineva, care a fost contemporan sau nu cu evenimentele. Între o lucrare istorică și o lucrare memorialistică este o diferență de metodă dar, în esență, ele împart în comun un lucru: imortalizează faptele trecute prin cuvinte. Poate părea bizară ideea că o persoană poate deveni un personaj în condeiele memorialiștilor[7] și istoricilor – iar acest lucru se poate petrece cât este încă în viață. Totuși, când citim ceva despre cineva, chiar dacă ne este contemporan, noi, fără o experiență de socializare nemijlocită, îl vom cunoaștem numai indirect: vom cunoaște personajul, nu persoana.

Prin surse istorice, altele decât cele de natură memorialistică, avem, poate, un contact cu persoanele, nu cu personajele. Și aici ne vom lovi de anumite bariere, dar vor semăna mult mai bine cu aceleași probleme pe care le avem în relația cu contemporanii: oamenii se prezintă în mai multe ipostaze; în măsură mai mare sau mai mică, toți „joacă roluri”. Ca să ajungem la personalitatea unei persoane, vom studia „personajele” pe care le întruchipează în viața de zi cu zi.

O carte de istorie nu se clădește pe munca unui singur cercetător, dar conținutul ei este produs în mintea autorului. Persoana care studiază trecutul joacă și rolul de detectiv, dar cea din urmă ipostază a sa nu este cea de savant: ca să ajungă la public, trebuie să fie și un povestitor sau, ca să încheiem ciclul figurativ al eseului, un căpitan de navă care pune la dispoziția cititorilor un instrument de care se vor ajuta, alături de propria imaginație, pentru a călători într-o porțiune din trecut. Dincolo de toate, un istoric trebuie să își cumpănească judecățile în forul interior – locul în care emoțiile și sentimentele sunt cântărite și prelucrate până când sunt dezbărate de capricii și prejudecăți.

NOTE

1. Autorul rămâne recunoscător istoricilor la care a putut observa, luând ca model, metoda istorică. Mulțumiri speciale se cuvin a fi adresate acelora care l-au ajutat, în decursul timpului, să remarce chestiuni de finețe la care se referă și în acest eseu. În mod deosebit, discuțiile purtate cu domnul profesor Șerban Broché au animat sintetizarea aspectelor pe care autorul le-a remarcat și însușit în domeniul

epistemologiei istoriei. ↑

2. Pentru o lămurire promptă poate fi de ajutor episodul „Timp” din cadrul seriei „Pe înțelesul tuturor” (în original, „Explained”), difuzate de Netflix. ↑

3. Metodologic, demersul de față se întemeiază pe aplicarea pentru istorie a celor 37 de erori de raționare (prejudecăți sau *bias*-uri cognitive) sistematizate de David Arnott, *A Taxonomy of Decision Biases*, Monash University, School of Information Management & Systems, Technical Report (1998). ↑

4. Cititorul va remarca că metafora „ancorei” este, în peisajul figurativ al acestui eseu, foarte sugestivă. ↑

5. *Omisiunile* sunt pentru un istoric precum găurile într-o ambarcațiune: când nu sunt remediate, îl vor „scufunda”. ↑

6. Polemica, între istorici, este constructivă când are cadența unei dezbateri între exploratori și distrugătoare când imită un abordaj. ↑

7. Dacă își scrie auto-biografia, persoana devine un personaj în propriul său condei. ↑

Imagine: J.M.W. Turner – „Seapiece with fishing boats off a wooden pier, a gale coming in” (19th century); Sursa: Wikimedia Commons